

“ULUG‘BEK XAZINASI” ROMANIDA DAVR VA SHAXS FOJIASI TALQINI

Kamilov Miraziz Murodulla o'g'li

*Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, Ona tili va adabiyoti ta'limi
fakulteti*

kamilovmiraziz1999@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada “Ulug‘bek xazinasi” romanida davr va shaxs fojiasi talqini yoritib berildi. Yozuvchining “Ulug‘bek xazinasi”, “Ko‘hna dunyo” kabi tarixiy romanlari, yangi asari – “Osiy banda”ni ko‘zdan kechirar ekanmiz, bu asarlarda yozuvchi qahramonlarni ruhiy olamini, qalb dialektikasini ochishga harakat qilinganini ko‘rishimiz mumkin. Asarda ba’zi qahramonlar tasvirida ularning tashqi ko‘rinishini xolisona turib chizishga intilinadi.*

Kalit so‘zlar: *badiiylilik, tarix haqiqati, obrazlilik.*

**THE INTERPRETATION OF THE TRAGEDY OF THE ERA AND PERSONALITY IN
THE NOVEL "TREASURE OF ULUGBEK"**

Abstract: *In this article, the interpretation of the period and personal tragedy in the novel “Treasure of Ulugbek” was highlighted, and while looking at historical novels of the writer such as “Treasure of Ulugbek”, “Old World” and his new work – “Osiy banda”, this in the works, the writer tries to reveal the spiritual world of the heroes, the dialectic of the soul, while in the image of some heroes, he tries to draw their appearance objectively.*

Keywords: *art, historical truth, imagery.*

Iste’dodli yozuvchi Odil Yoqubov o‘zbek romanchiligining taraqqiyotiga sezilarli hissa qo‘shgan ijodkorlardan biridir. Ayniqsa, tarixiy romanlari bilan o‘tmish voqeligini, o‘sha davr hayotini, tarixiy shaxslar siyosini asosli tasvirlagan. Odil Yoqubov “Ulug‘bek xazinasi” romanining bosh qahramonlari etib real tarixiy shaxslarni olar ekan, ularning xilma-xil to‘qnashuvlarida nutqning dialog shaklidan, ruhiy kechinmalar, o‘z olamidagi ziddiyatlarda esa monologlardan unumli foydalanadi. Shuning uchun bu asarda til xarakterga, xarakter esa tilga o‘tadi. Bunday dialektik qonuniyat romandagi dialog va monologlarda, personajlarning o‘zaro to‘qnashuvlarida yanada yaqqolroq ko‘zga tashlanadi.

Adabiyotshunos H. Boltaboyev qayd etganidek: «Ulug‘bek xazinasi» romanida Odil Yoqubovni birgina Ulug‘bek taqdiri qiziqitirmaydi (garchand u yirik tarixiy shaxs bo‘lsa-da), Ulug‘bekning ulug‘ligi ma’rifatli shoh va ajoyib insonligidagina emas, u yaratgan ilmiy adabiy merosda aks etgan... Tarixiy janrning asosiy belgilaridan biri shundan iboratki, yozuvchi kitobxon ko‘zi o‘ngida o‘sha davr ruhiyatini tiriltira olishi kerak. Buning uchun u e’tiborni tarixiy shaxslar taqdiriga qaratadimi, davrning suronli

kurashlari manzarasini chizadimi yoki e'tiborni ko'proq qahramonlar tiliga qaratadimi, bu harakatlar yuqoridagi bosh maqsadga yo'naltirilishi hamda shu kunga daxldor ma'naviy masalalarga ham munosabat bildirilishi kerakki, ana shundagina tarixiy asar xalq ma'naviyatini xazinasidan joy oladi(1). Yozuvchi tarixiy shaxslar siyosini yaratar ekan, davr muhitining murakkab, ziddiyatli qirralarini obrazlar tizimi orqali ochib beradi. Toju taxt kurashlarining avj olishi natijasida Ulug'bek Mirzoning istirobli hayoti yorqin lavhalarda o'z aksini topgan.

Asarda faqat toju taxt kurashlari emas, ota va o'g'il o'rtasidagi ziddiyatlar, adolat va adolatsizlik, haq va haqsizliklar ham jiddiy ifodasini topgan. Insonni shakillanishida muhit etakchi rol o'ynaydi. Shaxs xarakteriga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu jihatdan o'rta asrdagi jaholat bag'rida yorqin yulduz bo'lib porlagan Mirzo Ulug'bek hayotining so'nggi damlarida, uning nodir ilm xazinalaridan, bitgan asarlari-yu, suyukli shogirdlaridan, rasadxonasi-yu, buyuk temuriylar paytaxt etgan Samarqanddan benasib bo'lish arafasida o'g'li Abdullatif bilan qilgan quyidagi dialogi xarakterlidir:

“...Menga hech narsa kerak emas. Bu toju taxt, saltanat, shon-shuhrat bari o'zingga buyurg'ay! Otangga yolg'iz rasadxonani in'ometsang bas! Bir burda non, bir qumg'on sovuq suv bo'lsa etar. Azmim qolgan umrimni “Ziji Ko'ragoniy”ni tugatib, mutolaa bilan kun kechirmoqdur!..

Shahzoda keskin burilib qaradi. Siyrak mo'ylovining uchlari dikrayib, lablari titrab:

- Tag'in rasadxona! Tag'in “Ziji Ko'ragoniy”, - dedi bo'g'ilib. Mudarris dastorini o'ragan barcha murtadlarni qanotingiz ostiga olib, din peshvolarini oyoq osti qilmishsiz! Bul uchun haq taoloning qahriga, payg'ambar alayhissalomning qarg'ishiga uchrab, taxtu tojdan, saltanatdan ayrilmishsiz. Ammo istig'for aytmoqni tilamay, tavba-tazarru qilmoqni istamay, tag'in rasadxonani o'ylaydursiz!..”(2, 111-bet).

Bu dialogni o'zini ilmu ma'rifat rivojiga baxshida etgan ota bilan taxtni egallash uchun hech qanday kurashdan qaytmaydigan, shunga intilayotgan valiaxd shahzoda o'rtasidagi keskin ma'naviy olishuv deyish mumkin. Biz bu keskin olishuvdan kichkina parcha keltirdik, xolos. Ota va noqobil farzand o'rtasidagi bu dialog ikki xil xarakterning ichki mohiyatini ko'zgudek yaqqol ko'rsatishga xizmat qiladi. Dialog bilan tanishgan kitobxon Ulug'bek bilan Abdullatifni ota-bola bo'lsa-da, bir-biriga zid ikki olam deb tasavvur qiladi. Bu dialog zamirida ilm bilan jaholat, yaxshilik bilan yomonlik, ezgulik bilan qabohat o'zaro kurashayotgandek tuyuladi. Ulug'bek ota sifatida farzandi Abdullatifga achinadi, kuyinadi va o'g'liga otalik mehri jo'shib, nasihat qilmoqchi bo'ladi. Lekin farzand Abdullatif buni, otaning beg'araz niyatini to'g'ri qabul qilmaydi.

Sohibqiron Amir Temurning suyukli nabirasi, butun umri e'zozda o'tgan, buyuk alloma Mirzo Ulug'bek “bir burda non, bir qumg'on sovuq suvga” rozi bo'lib, qolgan umrini ilmga, asarlarini tugatishga sarflamoqchi bo'lganida noqobil o'g'il otasining bu oliyjanob, pok niyatini o'zicha masxara qiladi. Ota ilm-fandan, rasadxonadan gap

ochsa, ochko‘z farzand bobosi Amir Temur tillalarining yashiringan joyini otadan dag‘dag‘a bilan so‘rashga jur‘at etadi.

Bu dialog davomida Mirzo Ulug‘bek obrazining yana boshqa bir qancha tipik xususiyatlari kitobxon ko‘z o‘ngida namoyon bo‘ladi. Bu o‘rinda Ulug‘bekning o‘ziga xos otalik burchi, farzandiga aytmoqchi bo‘lgan nasihatlar, ilm yo‘lidagi zahmatkashligi uning donishmand keksalarga xos quyidagi nutqi orqali namoyon bo‘lganligini alohida ta‘kidlashni istardik:

“ – Bu suhbatdan yolg‘iz muddaom – otalik nasihatimni bermoq edi. Taassuflar bo‘lg‘aykim, senga padar nasihati emas, oltin kerak ekan!.. – Shahzoda gapini bo‘lmoqchi ekanini ko‘rgan Mirzo Ulug‘bek keskin qo‘l siltab: “To‘xta!” deb buyurdi. – Ota so‘zi amri vojib, deb bilursenmi, yo‘qmi – ixtiyor senda. Va lekin so‘nggi nasihatimni eshit, xohla o‘z padaringni qatl et, xohla Movarounnahr sarhadidan haydab, darbadar qil – boz ixtiyor sendadur. Lekin yolg‘iz tilagim: ilm yo‘lida otang qilgan ishlarga, uning shogird va ustodlariga tegmagaysen. Tegsang... ota qarg‘ishiga uchrab toabad badnom bo‘lursen!.. Ota rozi – xudo rozi, yodingda bo‘lsing: al qasosil minalhaq! Hech bir yomonlik intiqomsiz qolmaydur! Senga aytadurg‘on boshqa so‘zim yo‘q! Chaqir yasovulingni!”(2, 114-bet).

Ko‘rinadiki, bu dialogning oxiri Mirzo Ulug‘bekning monologik nutqiga aylanib ketgandek tuyuladi. Ulug‘bek o‘zi bilan o‘zi gaplashgandek, yuragini kemirayotgan zardali so‘zlarni nobakor o‘g‘liga to‘kib tashlaydi. Farzandiga amrimni, nasihatimni eshit, deb da‘vat qiladi. Ayni vaqtda taxtga o‘tirgan shahzoda o‘g‘lining mavqeiga mos holda “boz ixtiyor sendadur”, deydi. Bu o‘rinda alamzada otaning dil so‘zlarini o‘g‘liga aytishdan boshqa ilinji qolmagan edi. Bu holat esa yuqorida keltirilgan dialogda o‘z o‘rnida berilgan, ya‘ni Mirzo Ulug‘bek nutqi tarkibida “ota qarg‘ishiga uchrab toabad badnom bo‘lursen”, “ota rozi – Xudo rozi”, “hech bir yomonlik intiqomsiz qolmas”, “al qasosil minalhaq” kabi aforizmlarning berilishi ulug‘ alloma Ulug‘bek xarakterini tipiklashtirishga xizmat qiladi. Chunki hech bir ota o‘z jigarbandi, farzandiga yomonlikni ravo ko‘rmaydi, uni nohaq qarg‘amaydi. Lekin Abdullatif toifasidagi farzandlar o‘z otasining ilmini, ustozlariyu shogirdlarini oyoq-osti qilar ekan, bu nobakor farzandlarning qilmishlari intiqomsiz qolmasligi ota bilan o‘g‘il o‘rtasidagi dialogda real aksini topgan.

Yozuvchi Odil Yoqubov “Ulug‘bek xazinasi” romanida ana shunday real va tipiklashgan ota va o‘g‘il obrazlarining ruhiy holatlarini shundaygina ko‘rsatib qo‘ya qolmay, balki dialoglar vositasida, shiddatli tortishuvlarda ularning qalbini kitobxonga yaqqol ochib ko‘rsatishga muvaffaq bo‘lgan. Bu romandan olingan qaysi bir dialogning jumlasiga e‘tibor bermang, ular asar g‘oyasini ochishga, personajlarning xarakteridagi tipiklik xususiyatlarini to‘liq gavdalantirishga bo‘ysundirilgan. Yozuvchining bu tarixiy romanida dialoglarga juda ko‘p o‘rin berilganligini alohida ta‘kidlash zarur.

Adabiyotshunos Y. Solijonov badiiy asardagi dialog va monologlar haqida so‘z yuritib shunday yozadi: «Yozuvchi o‘z qahramonini yaratar ekan, unga ma‘lum

ma'noda munosabat bildiradi: uni yo yoqlaydi, yoki inkor qiladi, uchunchi yo'l yo'q! Bunday munosabat avtor nutqi orqali qahramon portretini yaratishda, uning xatti-harakatlarini tasvirlashda, yon-atrofdagi narsa buyumlarni ifodalashda, ruhiy dunyosini tahlil etishda ko'rinadi»(3). Shunisi muhimki, asarda faqat Mirzo Ulug'bek, Abullatif, Ali Qushchi kabi tarixiy shaxslargina emas, Salohiddin zargar, Qalandar Qarnoqiy singari to'qima obrazlar ruhiyatini yoritishda dialog va monologlar ham kuchli uslubiy vosita bo'lib xizmat qilgan.

Masalan, asardagi Salohiddin zargar obrazini olaylik. Uning kiyim-kechagi, boyligi, hatto harakatlari, so'zlash tarzi ham zar, oltin bilan aloqador qilib yaratilgan:

“ – Nabiram ne degan edi? Tilagi nima edi uning? So'zla, kampir! – dedi Salohiddin zargar, ovozi qaltirab. Kampir engining uchi bilan ko'zini artib:

Nuridiydam, nabiram, - dedi o'ksib, - musofir shoir Qalandar bilan go'rimiz bir bo'lsin degan edi...

“Musofir shoir Qalandar bilan go'rimiz bir bo'lsin?! Yo rabbiy, bu kampir ne deydi?..” Bo'sag'ada garangsib turgan Ali Qushchining xayolini Salohiddin zargarining:

Shoir, Qalandar?! – degan xitobi bo'ldi. Hozirgina peshanasini mushtlab, go'daklarday nola chekib yotgan chol o'rnidan turib ketgan, ko'zlari chaq nab aylanasi qasar, lekin, chamasi hech kimni ko'rmas edi.

Bu so'zni qaydan topding, kampir?! Men kim, xoja Salohiddin zargar, bo'stonimning guli, yolg'iz nabiram, ko'zimning nuri, suyuqli nabiramni o'sha gado bilan bir erga ko'mamenmi? Ne deb aljiraysen, kampir?

Qo'zichog'im, - dedi kampir yig'lab. – Qo'zichog'imning iltijosi...

Bas! Yolg'iz nabiramning boshiga etgan o'shal gado! Ham o'zining boshiga etdi ul betavfiq, ham gulimning!.. (2, 359-bet).

Yozuvchi asardagi Salohiddin zargar obrazini kichik-kichik detallar orqali yorqin, ta'sirli chizishga muvaffaq bo'lgan. Odatda, farzandi, nabirasi o'limi ustida kuyingan haqiqiy bobo oltin-javohirlarni, boyligni o'ylamasligi kerak. Lekin Salohiddin zargar u toifadagi bobolardan emas. Odil Yoqubov yuqorida keltirilgan va boshqa dialoglar yordamida Salohiddin zargarining molparast, Qalandar Qarnoqiy kabi oddiy kishilarni, beva-bechoralarni mensimaydigan xarakteridan kelib chiqib, Shayx Ubaydullo Xo'ja Ahror bilan bo'lgan suhbatida ham uning nutqini alohida individuallashtirishga erishgan. Shuning uchun adabiyotshunos M. Qo'shjonov roman haqida so'z yuritib: «Ulug'bek fojiasini, Ali Qushchi shijoatini, Abdullatif xoinligini, mavlono Muhiddin sotqinligini psixologik asosda ko'rsatadigan voqealarni makon jihatdan ham, zamon jihatdan ham fokusga, xarakter va voqealarni kattalashtirib, bo'rttirib ko'rsatadigan ko'zguga solgandek, bir erga jamg'ara oldi» (4).

Yozuvchining tarixiy asarlarida o'sha davr shaxslari obrazi ularning tashqi libosi, kiyim-kechagi yoki ayrim xarakterli detallar fonida xolislik bilan yoritiladi. Masalan, Xoja Salohiddin zargarining fil tishidan yasalgan oltin bandli asosi, kimxobu zarga

burkangan liboslari, Shayx Nizomiddin Xomushning simobiy dastori, qorday oppoq ridosi va boshqa detallar tasviri shular jumlasidandir.

Odil Yoqubov romanlarida qahramonlarni faqat qora bo‘yoqlarda ko‘rsatmaydi, aksincha, obrazlarning qiyofasi kelishgan, xushsurat, kishini o‘ziga rom qiladigan odamlar sifatida ularni xolislik bilan ob‘yektiv tasvirlaydi. Yozuvchi bunday obrazlarning qora, jirkanch qilmishlarini qalamga olar ekan, bu xushsurat, kelishgan odamlarning qilmishi bilan qiyofasi o‘rtasidagi nomutanosiblikka kitobxon diqqatini tortishga muvaffaq bo‘ladi. Masalan, romanda tasvirlangan Mirzo Ulug‘bekning ham, Xurshida bonuning ham boshiga tushgan kulfatlarda Sulton Jondorning qo‘li borligi kitobxonga yaxshi ma‘lum. Yozuvchi ana shunday qabih ishlarni amalga oshirgan amir Sulton Jondorni “soxt-sumbati kelishgan, qop-qora soqoli o‘ziga yarashgan”, deb ta‘rif-tavsif qiladi.

“Oqqushlar, oppoq qushlar” romanidagi Muzaffar Farmonov, uning o‘g‘li Fotih Muzaffarov kabi kishilar obrazini yaratar ekan, ularning portretlarini ham xolis, realistik tasvir tamoyili asosida yaratgan. Jumladan, Muzaffar Farmonovning kiyinishi ham o‘z tabiatiga mos: uning ko‘rinishidan meshchanligi, boylikka, qimmatbaho narsalarga o‘chligi sezilib turadi. Fotih Muzaffarov esa otasining qora ishlarini takrorlash bilan birga, o‘zining tashqi ko‘rinishi, qiyofasi bilan ham otasiga o‘xshab ketadi: “xushqad, xushsurat, uning vujudidan kuch-g‘ayrat va shiddat yog‘ilib turar edi”. Bundan tashqari, romandagi “odatdagiday bashang kiyinib yuradigan Klara Jamolovna”, “qaddi-qomati kelishgan, bitta ham oq tushmagan qalin sochlari hurpaygan Mardon Zokirov” kabi bir qator obrazlarning ma‘naviy, ichki olami bilan tashqi ko‘rinishi o‘rtasidagi ziddiyat insonning murakkab xarakterli hayotini keng miqyosda ko‘rsatishga bo‘ysundirilgan.

Xulosa

Yozuvchining “Ulug‘bek xazinasi”, “Ko‘hna dunyo” kabi tarixiy romanlari, yangi asari – “Osiy banda”ni ko‘zdan kechirar ekanmiz, bu asarlarda yozuvchi qahramonlarni ruhiy olamini, qalb dialektikasini ochishga harakat qilsa, ba‘zi qahramonlar tasvirida ularning tashqi ko‘rinishini xolisona turib chizishga intiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Boltaboyev, H. (1992). Nasr va uslub. Toshkent: «Fan», 56 bet.
2. Yoqubov, O. (1980). Ulug‘bek xazinasi. Toshket: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashiriyoti. 111 bet.
3. Solijonov, Y. (2002). Nutq va uslub. Toshkent: «Cho‘lpon», 19 bet.
4. Qo‘shjonov, M. (1982). Saylanma. Ikki jildlik. Birinchi jild. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashiriyoti. 301 bet.